

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПЕРІОДУ СТАЛІНІЗМУ

Сталінізм, як об'єкт вивчення, в сучасній історіографії залишається проблемою не вичерпаною і не однозначною. Після періоду накопичення нового фактологічного матеріалу, оприлюднення джерел, створення нових парадигм у висвітленні радянського періоду історії Росії, в тому числі сталінського, нагальною потребою стало концептуальне переосмислення накопичених знань. Як зазначають російські історики, на фоні вибухового характеру джерельної бази, особливо яскраво виявився гострий дефіцит методології і нових історіографічних розробок¹. Вирішенню цих наукових завдань і присвячено дану статтю.

Ключове місце у сталінізмі (у розумінні його як форми тоталітаризму) займає система державної влади. Саме від характеру, механізму державної влади залежав і характер всієї суспільної системи. Вивчення системи влади як основи сталінської моделі тоталітаризму почалось у Росії з кінця 1980-х рр. і змінювалось відповідно з політичними процесами у країні. Не дивлячись на чималий інтерес російської історіографії до тем, пов'язаних із сталінізмом, означена проблема не стала пріоритетною. Хоча за останні 25 років оприлюднено чимало документальних джерел, видано монографій, наукових статей, в яких розглядається досліджувана проблематика, вона поки що вивчена всебічно, системно і глибоко. Це стосується як російської, так і української історіографії².

Історіографічний дискурс теми розглядався в окремих розділах у працях І.В. Павлової³, М.В. Казьміної⁴, також в історіографічних публікаціях узагальнюючого характеру⁵, що ви-

йшли протягом останніх років у Росії. *Метою нашої статті є дослідження процесу наукового вивчення російською історіографією кінця 1980-х – 2010 рр. історії організації влади, її структури, механізму, особливостей формування і функціонування часів сталінізму.*

Як відмічають російські історики, складності у вивченні проблеми пов'язані передусім із специфікою джерельної бази. «Непроста історіографічна ситуація з питанням про механізм сталінської влади у 30-х рр. пояснюється тим, що на поверхні не лежить жодного факту»⁶. Адже відсутні необхідні джерела, а також засоби, методика опрацювання джерел такого ґатунку. При прийнятті важливих державних рішень у 1930-х рр. не рідко не велось жодної документації; частина документів була знищена як при Сталіні, так і після його смерті; ще частина і по сьогодні зберігається в архівах, які мало доступні для досліджень. Одразу після смерті Сталіна було знищено дуже важливі документи, які знаходились у його кабінеті у Кремлі і на дачі у Кунцево, про що у 1999 році написали Жорес і Рой Медведеви на підставі свідчень Хрущова і Микояна⁷. Російський історик Ірина Павлова пише, що досі практично не доступні архіви МВС, Головної воєнної прокуратури СРСР, Воєнної колегії Верховного суду СРСР, Прокуратури СРСР, Верховного суду СРСР⁸. Інший російський історик Альтер Литвин зазначає, що порівняно із початком 1990-х рр., нині доступ до ряду архівних джерел став більш складним⁹. Є й інші причини, які обумовили послаблення уваги істориків до теми. В сучасній російській історіографії набули поширення нові наукові підходи, і теми – соціальний, культурно-історичний – на протигагу політичній історії. Зменшення уваги до політичних інститутів, критика тоталітарного підходу, який акцентує увагу на диктатурі, терорі, дозволяє уникати неприємних для національної самосвідомості росіян історичних аналогій, звинувачень. Стало явним прагнення якоюсь мірою дистанціюватись від політики, натомість переосмислити особу Сталіна та його політику з позицій теорії модернізації¹⁰. Ці тенденції в російській історіографії підживлюються поглядами західних соціальних істориків, наприклад, американських дослідників історії СРСР Ш. Фіцпатрік, А. Гетті.

Ш. Фіцпатрік висунула тезу, що заходи сталінського режиму, проведені у 1930-х рр. стали радше результатом ініціативи «знизу», тобто від суспільства, аніж «згори»¹¹. З цим погоджується А. Гетті. Тому пріоритетним має бути вивчення саме соціуму, настроїв і поведінки різних соціальних груп – історія «знизу».

Систему влади сталінських часів в СРСР розпочали аналізувати з кінця 1980-х рр. Але то був лише «підготовчий» етап вивчення проблеми, який мав постановочний зміст і скоріш критично-оціночний, ніж глибокий дослідницький характер. Грунтовне наукове вивчення проблеми розпочалося з 90-х рр. минулого століття. Публікація архівних матеріалів та інших документів, пов'язаних із діяльністю інститутів влади, активізувалась із середини 1990-х рр. і продовжується по сьогодні. Важливе значення мали публікації документів: про діяльність Політбюро ЦК ВКП(б) в СРСР¹²; репресивно-каральних органів¹³; про взаємовідносини влади і суспільства¹⁴, листування Сталіна з його соратниками¹⁵. Побачили світ і довідково-біографічні видання, присвячені особистостям – носіям державно-партійної влади у СРСР¹⁶.

Протягом двадцяти років (1990–2010 рр.) у Росії дослідженнями історії формування, структурі, механізму політичної влади кінця 1920-х – початку 1950-х рр., займались Є. Гімпельсон¹⁷, Ю. Жуков¹⁸, Г. Каюкова¹⁹, М. Ковалевський²⁰, Т. Коржихіна²¹, І. Павлова²², С. Павлюченков²³, М. Петров²⁴, Р. Піхоя²⁵, Л. Рассказов²⁶, В. Хаустов²⁷, О. Хлевнюк²⁸ та ін. Коло питань, які досліджуються, – історія формування і змін у системі влади, починаючи із 1920-х рр.; основні риси, якісні ознаки системи влади; механізм влади (спосіб прийняття рішень і їх трансляція від Центру на місця); особливості діяльності партійних органів, передусім, вищого органу – Політбюро, спеціальних органів – ВНК–НКВС та всієї карально-репресивної системи; способи рекрутування еліти і всієї ієрархії системи влади; якісний склад керівних кадрів; роль Сталіна у формуванні і перетворенні державної влади.

Серед перших, хто розпочав вивчати сталінізм, передусім систему влади, – дослідниця із Новосибірську Ірина Павлова,

яка видала дві монографії. Перша з них – «Сталінізм: становлення механізму влади» (1993 р.) – була присвячена формуванню влади у 20-ті рр. минулого століття, а друга – «Механізм влади і будівництво сталінського соціалізму» (2001 р.) – в основному періоду 1930-х рр. Авторка використовує термін «сталінська система влади». Нова модель (система) влади почала формуватись з 1922–1923 років. Її справжньою сутністю був феномен партійної держави, ядром якої стала партія апарату в середині Комуністичної партії, який все і вирішував. Ця «внутрішня партія» поступово фактично поглинула державні структури, а її діяльність була просякнута над таємністю. Характер сталінського типу організації влади можна визначити як ідеократичний²⁹. Механізм влади 20-х рр. і влади 30-х рр. мав певні відмінності. По-перше, починаючи із другої половини 20-х рр., а особливо у 30-ті рр., рішення отримали ореол таємності, коли не велись протоколи, на документах не ставили підписи, самі документи тримались у таємниці, а рішення приймались без участі не тільки певних органів радянської влади, але й вищих посадовців. Всім видав лише сам Сталін. По-друге, саме в 30-ті рр. партійний апарат повністю поглинув і злився із державним апаратом. Система влади контролювалась саме ЦК ВКП(б), а не державними органами. На думку І.В. Павлової, навіть Політбюро на справді не завжди виконувало роль головного органу у системі влади³⁰. Влада, як пише історик, була не ефективною, безвідповідальною, а сталінська партократія і вся бюрократія по суті були «владними кріпаками». Всі питання вирішувались келійно, у кабінеті Сталіна. Це підтверджує і публікація документів, підготовлена М. Масловим – «Сталінське Політбюро у 30-ті роки»³¹.

Протягом 1990-х років окремі аспекти системи влади досліджувала Т.П. Коржихіна, зокрема адміністративно-командну систему 1920–30-х рр., становлення радянської номенклатури і принципи формування влади. Історик пише, що адміністративно-командна система управління країною встановилась і закріпилась на рубежі 1920–30-х рр. Її сутнісними ознаками було: зведення до мінімуму ролі Рад та їх фактичне відсторонення від влади; посилення державного апарату та зрощування його з

партійним апаратом; номенклатурний принцип управління всім суспільством (призначення на всі керівні посади згори); створення позасудових органів та позасудового примусу; масові репресії³². В одній із статей Т.П. Коржихіна і Ю.Ю. Фігатнер³³ запропонували періодизацію розвитку влади у СРСР, в основу якої покладено якісні зміни у побудові державної влади у СРСР. Зокрема, перший (ленінський) період характеризувався вираженим пошуковим характером державного устрою країни; другий (сталінський) – народженням і закріпленням номенклатури і номенклатурного принципу побудови влади; третій (хрущовський) – короткочасною певною демократизацією і спробою встановити колегіальну форму номенклатурної влади; четвертий (брежнєвський) – люмпенізацією і деградацією влади і режиму³⁴. Також аналізу адміністративно-командної системи, яка сформувалась за часи сталінізму, присвячено статті С.В. Леоннова, Є.Г. Гімпельсон, І.А. Козлова, Б.Н. Земцева, Г.М. Іванової, М.Н. Кузьміна, І.А. Ісаєва, А.К. Соколова, А.А. Овсяннікова, А.В. Гапонової, Л.Є. Татієвської, надруковані в збірці «Формування адміністративно-командної системи в 20–30-ті роки», яка вийшла у 1992 році. З кінця 1990-х рр. поняття «командно-адміністративна система», яке свого часу ввів в обіг економіст Г.Х. Попов і яке набуло популярності за роки «перебудови» в СРСР, стали використовувати менш.

Історію, спосіб функціонування системи влади, зокрема її основних інститутів – ВКП(б), НКВС, досліджує Олег Хлевнюк, який є автором низки монографій³⁵. Протягом 1990-х років він видав три книги: «1937-й. Сталін, НКВС і радянське суспільство» (1992); «Сталін і Орджонікідзе. Конфлікти у Політбюро у 30-і рр.» (1993); «Політбюро. Механізми політичної влади у 30-і рр.» (1996). Певним підсумком його багаторічної дослідницької праці стала монографія, видана у 2010 р., яка ґрунтується на широкій джерельній базі із залученням західної історіографії, архівних джерел. Якщо протягом 1990-х років історик зосередив свою увагу на емпіричному матеріалі, то в монографії 2010 року «Хазяїн. Сталін і утвердження сталінської диктатури» запропонував концепцію методологічного характеру, яка стосується історії як влади, так і СРСР в цілому.

Ключовими позиціями у дослідженнях О. Хлевнюка є наступні: трактовка сталінізму як політики «революції згори», яка врешті-решт призвела до над централізації влади у вигляді одноосібної диктатури вождя; характеристика системи радянської влади як олігархічної, яка до кінця 1930-х років перетворилась у диктатуру Сталіна. Історик вважає, що історія радянської держави може бути побудована за критерієм устрою вищої державної влади. На думку О. Хлевнюка, основною відмінністю між формами влади у СРСР був ступінь влади диктатора над чиновниками, передусім їх вищим прошарком³⁶. Автор досліджує процес переродження олігархічної влади у одноосібну. Початок сталінської «революції» історик відносить до 1929–1930 рр. Вона характеризувалась сталінізацією Політбюро, чистками у вищих ешелонах влади. Протягом 1930-х рр. влада балансувала від жорсткого курсу (в умовах соціально-економічної кризи 1931–1932 рр.) до деякого пом'якшення (1933–1936 рр.). У 1937–1938 роках шляхом терору сталінська диктатура закріплюється, а колективність у керівництві зникає. На деякий час каральні органи були поставлені вище за партійно-державні. У 1938–1939 роках відбувається зрощення партійних і каральних органів, встановлюється баланс між ними. А напередодні війни формування сталінської піраміди влади завершується створенням «п'ятірки» у Політбюро, зосередженням у руках Сталіна як вищої партійної, так і державної влади (Сталін став головою Раднаркому СРСР). Як пише О. Хлевнюк, відбулась над централізація влади.

Концепція автора є достатньо аргументованою і обгрунтованою. Зауваження, на наш погляд, викликають дві тези, запропоновані Олегом Хлевнюком. По-перше, історик пропонує поділяти всю історію СРСР в залежності саме від механізму рекрутування і функціонування вищих органів влади. Можна зробити висновок, що майже вся історія СРСР обмежується дихотомією «партійна олігархія» – «одноосібна диктатура». Вважаємо, це надто вузький підхід. Автор в основу своєї трактовки періодизації історії СРСР поклав структурно-функціональний та інституційний підходи. Але при цьому не враховуються багато чинників: не вся політична система, а лише

державні органи; характер життя суспільства та ступінь і методи втручання держави в нього; громадянин і його становище (ступінь автономності); економіка, культура, інші фактори. По-друге, історик вважає, що сталінська система влади представляла собою диктатуру Сталіна, в основі якої знаходилась «звичайна» модель авторитарної олігархії, в якій диктатор виступав як активна надбудова³⁷. У зв'язку з таким твердженням виникає ряд запитань. 1. Сталінська диктатура чи партійна олігархія? Якщо О. Хлевнюк показує у монографії як колегіальне керівництво вищої партійної номенклатури (партійна олігархія) у 1930-х роках перетворилось на одноосібну диктатуру Сталіна, коли навіть Політбюро не було самостійним органом, то немає сенсу дві різні за сутністю категорії – «одноосібна диктатура» та «партійна олігархія» – змішувати в одну конструкцію. 2. На підставі чого сталінська модель влади характеризується як «звичайна» авторитарна модель? Дійсно, сьогодні в російському історіописанні часто правління Сталіна порівнюють із Іваном Грозним, Петром I та іншими російськими монархами³⁸ та характеризують саме як авторитарне. Навіть називають сталінізм «народною монархією»³⁹. Однак, порівняння політики, форм і методів влади до індустріального (як при згаданих царях) й індустріального періодів розвитку країни є не коректним. Сучасна політична наука виділяє відмінності авторитаризму в порівнянні із тоталітаризмом: може існувати легальна опозиція, існує розподіл гілок влади при домінуванні виконавчої; відсутній етатизм – втручання держави передусім у економіку, культуру; держава не ставить за мету переробити природу людини і сформувати новий тип людини; існують певна автономія особистості і суспільства в неполітичних сферах; немає справжнього вождизму і культу вождя. В СРСР періоду кінця 1920-х – початку 1950-х рр. все було інакше. Історія знала авторитарні жорстокі диктатури Нерона, Піночета, Хусейна та ін., східні деспотії, але ані етатизму, ані ідеологізації, ані зрощення партійної і державної влади та ін. при цьому не було. Але все це було в СРСР за часів Сталіна. Тому, вважаємо, що звичайна модель авторитарної влади навіть з диктатором на чолі не вписується в реальну практику СРСР. Сталінізм як система

мав тоталітарний характер. Та й факти наведені О. Хлевнюком про створення одноосібної диктатури в СРСР цілком підтверджують висновки, зроблені свого часу З. Бжезинським, який у статті «Тоталітаризм й раціональність» писав, що тоталітаризм ґрунтується саме на всевладді вождя, а не еліти або бюрократії.

Інший погляд на характер влади, роль і місце Сталіна і партократії пропонує історик Юрій Жуков. У монографії «Інший Сталін: політ реформи у СРСР у 1933–1937 рр.» (2008 р.) автор використав широку джерельну базу, в тому числі, як пише сам Ю. Жуков, із «Особливої папки» Сталіна. Він вважає, що в середині 1930-х рр. Сталін прагнув демократизувати політичну систему країни, для чого задумав новий варіант Конституції. Він хотів змінити виборчу систему, зробивши її альтернативною, ввести парламент, але жорстока боротьба в середині партократії, боротьба Сталіна із кланами в політичній еліті, не дозволили прийняти ту Конституцію, яку він хотів. «Партократія у самовбивчому протистоянні зуміла домогтися свого – зберегла у повній недоторканності стару політичну систему, відтепер лише прикриту новою конституцією»⁴⁰. Щодо такого концептуального підходу Олег Хлевнюк зауважив, що протистояння Сталіна – реформатора і партійних бюрократів – ортодоксів, які начебто утискали вождя, не що інше, як вигадана схема, заснована на помилках, дуже поверхневому, надто вільному використанні джерел, а також ігноруванні реальних фактів⁴¹.

У 1999–2000 рр. в російській історіографії виникла дискусія, яка мала безпосереднє відношення до нашої проблематики. Зокрема полеміку серед науковців викликали два навчальних посібника з радянської історії для вищої школи: А.К. Соколова «Курс радянської історії. 1917–1940» (Москва: Вища школа. 1999) і А.К. Соколова та В.С. Тяжельнікової «Курс радянської історії» (Москва: Вища школа. 1999). «Навчальна література служить найбільш придатним полем для реалізації об'єктивної потреби у концептуалізації історичного знання і одночасно найбільш стислим шляхом до масового читача»⁴², тому вважаємо доцільним звернутись до змісту цієї дискусії. Оскільки концепція радянської історії у руслі соціальної історії, яка була викладена в цих посібниках, мала новаторський характер на той час, цей факт і викликав зацікавленість і полеміку серед фа-

хівців⁴³. Як стверджували автори і прихильники їх точки зору, прийняття нової Конституції 1936 року, яка формально розширила виборчі права громадян СРСР, є свідцтвом демократизації влади. Виходячи з цього, робиться висновок про неспроможність тоталітарного підходу до визначення сутності суспільної системи сталінських часів⁴⁴. Під час «круглого столу», організованого часописом «Вітчизняна історія», І. Орлов зауважив: «Твердження про те, що зміст Конституції 1936 р. не відповідає тоталітарній моделі, нічого не доводить. Навіть навпаки, розрив між деклараціями «самої демократичної у світі Конституції» і реаліями 1930-х рр. скоріш свідчить на користь прихильників тоталітарної школи»⁴⁵. Дискусію викликала і спроба авторів представити політику Й. Сталіна як спробу модернізації країни, передусім її економічної сфери. Новим кроком стало видання навчальної літератури, присвяченої історії становлення, розвитку державної влади в СРСР, що пов'язано з виникненням нових навчальних дисциплін⁴⁶. Нові підручники, що побачили світ протягом останнього десятиліття, побудовані за принципом «з одного боку», «але з іншого». Матеріал навчальної літератури відповідав тенденціям, що простежуються в російській історіографії. У підручнику з історії державного управління за редакцією Р.Г. Піхої (2003 р.) використовується поняття «командно-адміністративна система», яку характеризують як іманентно близьку російському духу, російським традиціям і таку, що відповідала внутрішній схильності російського народу саме до такого типу побудови влади⁴⁷. Інший автор навчального посібника з історії органів безпеки В.В. Коровін вважає, що посилення каральної політики Сталіна свідчило не про силу, а навпаки – слабкість радянської влади⁴⁸. Взагалі з кінця 1990-х років теза про слабкість системи влади епохи сталінізму, нездатність чітко контролювати суспільні процеси (а значить влада не тоталітарна за сутністю) набуває поширення у науковій літературі, але не в спеціальних дослідженнях, присвячених саме системі владі. На наш погляд, серйозних, достатніх фактів і аргументів на користь такої тези російські автори не наводять.

Увагу російської історіографії привернули не лише партійні органи, які були ядром державного механізму, але й карально-репресивна система як суттєва частина цього механізму, її

взаємовідносини із правлячою партією. Діяльності карально-репресивних органів присвятили свої дослідження Л. Наумов⁴⁹, М. Петров⁵⁰, Л. Расказов⁵¹, А. Тепляков⁵², В. Хаустов⁵³. Для розуміння сутності організаційної структури, функціонування органів безпеки важливе значення мала публікація у 2003 році довідника, в якому подано інформацію про історію радянських органів держбезпеки, починаючи із 1917 року і до 1991⁵⁴. У вступній статті укладачі О. Кокурін, М. Петров пишуть, що досі внутрішня структура органів держбезпеки не була описана з достатнім ступенем повноти⁵⁵. Матеріали, подані у довіднику, свідчать, що всі рішення про реорганізацію органів приймалися керівництвом ВКП(б) і оформлялись протоколами Політбюро ЦК, а вже далі рішеннями державних органів. Починаючи із 1920-х років, органи держбезпеки намагались підкорити собі органи громадського порядку, що їм вдалося зробити у 1930 році після ліквідації республіканських НКВС⁵⁶. «Реальне призначення центральних установ держбезпеки завжди було ширшим, ніж функції таємної поліції. Вони були орієнтовані на рішення чекістськими методами цілого ряду сьогоденних політичних або господарчих завдань...»⁵⁷. Наприклад, обговорення і прийняття Конституції у 1936 році знаходилося під пильним контролем з боку НКВС, про що пише В. Хаустов⁵⁸. Роль Сталіна, його керівництво діяльністю і репресіями в НКВС аналізується у монографії Л. Наумова⁵⁹.

Дискусію серед науковців викликає питання про відповідальність за репресії і не правові, позасудові методи діяльності. Частина істориків вважає, що відповідальність за це несе керівництво ВКП(б) та вищі органи державної влади, які були ініціаторами терору, а каральні органи лише виконували їх вказівки⁶⁰. Історик О. Мозохін пише, що позасудові повноваження були делеговані НКВС вищим законодавчим органом країни. Як зазначає Микита Петров, нині характерно підкреслювати керівну роль ВКП(б) у проведенні репресивного курсу, але насправді мав місце взаємовплив⁶¹. Так само вважає політолог О. Гаман-Голутвіна. Її праця має політологічний характер і присвячена історії формування політичних еліт у Росії⁶². Дослідниця пише, що існував паритет відповідальності за реп-

ресії між партією і НКВС. Над всією елітою існував жорсткий перехресний контроль: НКВС – Наркомат держконтролю – КПК при ЦК ВКП (б). А повним хазяїном був лише Сталін. Водночас, головним внутрішньо елітним протиріччям сталінської системи організації влади стало протистояння «партія – органи держбезпеки», яке склалось у 1930-ті рр., вважає О. Гаман-Голутвіна⁶³. З цього приводу О. Хлевнюк пише, що певний проміжок часу каральні органи були поставлені над партією і підпорядковувалися особисто Сталіну. Але після «чисток» в каральних органах, з другої половини 1938-го р. було встановлено баланс між партією і каральними структурами⁶⁴. Політичну систему сталінських часів О. Гаман-Голутвіна називає системою мобілізаційного типу. Сутність і мета цієї системи порівнюється із системами управління та політикою, створеними російськими царями Іваном Грозним і Петром I. Авторка пояснює репресії Сталіна його боротьбою з олігархізацією еліт, які гальмували модернізаційні процеси в країні. Не зрозумілою і дискусійною, на наш погляд, є теза політолога про те, що «проводилась практика меритократичного рекрутування у склад еліти»⁶⁵. Оскільки меритократичний спосіб рекрутування передбачає відбір кращих, достойних, здібних, то не зрозуміло, чому ж в керівництві держави було так багато людей безбарвних, не дуже освічених і талановитих, грубих і малокультурних, залежних, про що пише авторка у своїй книзі⁶⁶.

Інші дослідники відмічають номенклатурний принцип підбору кадрів – призначення зверху. Цей принцип залишився у спадок і після смерті Сталіна. Ознаками такого принципу рекрутування кадрів було не лише призначення на всі керівні посади згори, але і часті переміщення з однієї посади на іншу, фактично кожні 2–3 роки⁶⁷. Формуванню сталінської еліти присвячено праці Н.В. Романовського⁶⁸. Дослідник розповідає про оточення Сталіна, членів Ради Міністрів, про Політбюро ЦК партії періоду 1945–1953 рр. Н. Романовський відмічає, що Сталіну потрібні були лише старанні виконавці, які ні на йоту не відходять від його вказівок. Він не терпів навіть натяку на автономність або незалежність, вимагав над секретності у роботі, обмежував інформацію⁶⁹. Ще одна риса оточення – вузький практицизм і насаджувана однодумність.

Система влади в післявоєнний період розглядалась у працях Ю. Аксенова⁷⁰, Р. Піхої⁷¹. Історики вважають післявоєнну піраміду влади апогеєм сталінізму. Державна влада, на думку Сталіна, полягала у його особистій владі над усіма, а передусім над апаратом. Як пише Р.Г. Піхоя, вождизм Сталіна був законним. Після війни Сталін почав висувати нові кадри. Він відсунув колишніх переможців війни – Жукова та ін., ввів додатковий контроль над бюрократією – «суди честі» (березень 1947 р.). Але боротьба із бюрократією проводилась руками тієї ж самої бюрократії і тому не мала переможного завершення. Чисельність апарату лише зростала⁷².

Підводячи підсумки історіографічного дискурсу системи влади періоду сталінізму, можна констатувати наступне. До здобутків російської історіографії можна віднести: оприлюднення документальних джерел, пов'язаних із діяльністю вищих партійних, державних органів, органів держбезпеки та ін.; накопичення фактологічного матеріалу і з'ясування структури, механізму, особливостей і принципів діяльності влади; з'ясування ролі Сталіна у створенні системи влади; дослідження кадрового складу політичної еліти країни, її якості, способам формування.

Оскільки тема має міждисциплінарний характер, вона стала об'єктом досліджень не лише істориків, але й політологів, юристів, соціологів. Дослідники застосовують різні методи і парадигми при висвітленні теми. Можна виділити два основних підходи – структурно-функціональний та соціальний. Науковці намагаються виробити періодизацію розвитку системи влади, а також всієї радянської історії на основі критеріїв формування, функціонування, змін партійно-державної влади СРСР. Характер сталінської системи організації влади оцінюють по різному: і як тоталітарний, і як авторитарний; і як в цілому не компетентний і безвідповідальний, і як мобілізаційний, що сприяв модернізації країни. Науковці показали, що політична система і система державної влади як її складова частина, почала формуватись на початку 1920-х рр., поступово змінювалась, набуваючи якісно нових форм. Влада партійної олігархії поступово перетворилась на одноосібну диктатуру вождя. Деякі історики вважають характер політичної влади сталінських часів таким,

що відповідав традиціям історичного минулого і настроям суспільства, тому називають владу народною.

Науковцями було проаналізовано особливості моделі влади, ядром якої був партійний апарат всередині Компартії, який спирався і активно співробітничав із карально-репресивними органами. У 1930-х роках органи безпеки створили симбіоз із партійними органами і слугували інструментом виконання завдань не тільки політичного, але й економічного та ін. характеру. Також до особливостей системи влади фахівці віднесли: номенклатурний принцип рекрутування кадрів, надзвичайно щільний перехресний контроль з боку різних контролюючих органів над чиновниками, над таємність при прийнятті рішень, зрощення всіх органів влади і формування надцентралізованої партійної держави.

Вагомий внесок у розробку проблематики зробили такі вчені як Т. Коржихіна, І. Павлова, Р. Піхоя, В. Хаустов, О. Хлевнюк та ін. Російська історіографія демонструє полемічність, можна навіть сказати суперечливість в поглядах і оцінках. Проблемою для дослідників є недостатня доступність важливих документальних джерел. Низка питань залишилась не вивченою до кінця. Наприклад, на відміну від західної історіографії, в російській недостатньо висвітлено історію функціонування вищих державних органів влади – парламенту, уряду. Якщо радянська історіографія була зосереджена на вивченні керівної ролі КПРС, то сучасна російська історична наука обминає тему історії компартії. Бракує праць про функціонування органів влади на місцях. Тема висвітлена в цілому, але є чимало прогалин. Відсутніми є синтетичні наукові праці, які б висвітлювали всю систему влади, а не тільки її окремі ланки. Таким чином, вважаємо, що тема потребує подальшого вивчення і це є, на наш погляд, нагальною потребою російської історіографії.

---

¹ Российская история: теории изучения и методы преподавания // Отечественная история. – 2008. – № 3. – С. 165.

² Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально – політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. XX ст.: Автореферат дис-ції ... доктора історичних наук: спец. 07.00.06 – Київ, 2008, – С. 23.

³ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти – Новосибирск: Сибирский хронограф. 1993. – 230 с.; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001 – 460 с.; Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х гг. (Критика «ревизионистского» подхода)// Отечественная история. 1998. – № 5. – С. 107–121.

⁴ Казьмина М.В. Отечественная историография второй половины 1980-х – начала XXI века о политическом и социально-экономическом развитии СССР в 1930-е гг. Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. Спец. 07.00.09. – Кемеровский государственный университет. 2006. – 446 с.; Казьмина М.В. Отечественная историография рубежа 80–90-х гг. XX в. о модели власти 1930-х гг. // Политическое насилие в исторической памяти Германии и России: сборник научных статей – Кемерово: «Кузбассвузиздат», 2007. – С. 322–328.

⁵ Историография сталинизма Сб. статей (под ред. Н.А. Симония) – М.: РОССПЭН. 2007. – 480 с.; Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография – М.: РОССПЭН. 2009. – 328 с.

⁶ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – С. 15.

⁷ Медведевы Жорес и Рой. Бумаги Сталина: жизнь после смерти // Книжное обозрение. 1999. – № 44. – 1 ноября.

⁸ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – С. 35.

⁹ Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – С. 207.

¹⁰ Российская история. – 2009. – № 5. – С. 195–196.

¹¹ Лаас Н.О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. 2010. – № 4. – С. 180.

¹² Правящая партия оставалась подпольной // Источник. 1993 – № 5–6 – С. 88–95; Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. документов –

М. 1995 – 286 с.; Политбюро ЦК РКП (б)–ВКП (б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939 / Под ред. Г.М. Адибекова и др. – М. 2001; Политбюро ЦК ВКП (б) и Совет Министров СССР. 1945–1953. – М.: РОССПЭН. 2002.

¹³ ВЧК–ГПУ: Документы и материалы – М.: Изд-во гуманитарной литературы. – 1995. – 271 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. – 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров – М.: МФД, 2003. – 768 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова – М.: МФД, 2003 – 912 с.; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – 736 с.

¹⁴ Советское общество. Возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 1–2. – М. – 1997; Общество и власть. 1930-е годы. – М. – 1998.

¹⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. – М. 1995; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. (Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Девис и др.) – М.: РОССПЭН. 2001 – 798 с.

¹⁶ Чернев А.Д. 229 кремлёвских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах – М. 1996; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Историко-биографический справочник – М., 1999; Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник / Авторы-составители В.А. Торчинов, А.М. Леонтьев – Санкт-Петербург: Филологический ф-т Санкт-Петербурга. Гос. Университета. 2000. – 608 с.

¹⁷ Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. – М., 1995.

¹⁸ Жуков Ю.Н. Борьба за власть в руководстве СССР в 1945–1952 годах // Вопросы истории. 1995 – № 1; Жуков Ю.Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков – М.: Вагриус. 2000; Жуков Ю.Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус. 2008 – 512 с.

¹⁹ Каюкова Г.Г. Утверждение авторитарно-бюрократического руководства советским обществом. Превращение ВКП (б) в инструмент режима личной власти Сталина (20-30-е гг. XX в.) – Комсомольск-на-Амуре. 1994.

²⁰ Ковалевский М. Очерки по истории политических учреждений России – М.: Территория будущего. 2007. – 239 с.

²¹ Коржихина Т. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы (20–30-е годы). Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 148–163; Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. 1993. – № 7. – С. 25–38; Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны. – Мос. Рос. Гос. Дум. Ун-т. 1997. – 372 с.

²² Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск: Сибирский хронограф. 1993. – 230 с.; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – 460 с.

²³ Павлюченков С.А. «Орден меченосцев»: Партия и власть после революции 1917–1929 гг. – М.: Собрание, 2008. – 463 с.

²⁴ Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. 1997. – № 5; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М. 1999.

²⁵ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти (1945–1991). – М., 1998; Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – 715 с.

²⁶ Рассказов Л.П. ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917–1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук – СПб., 1994.

²⁷ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.

²⁸ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика. 1992. – 270 с.; Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е гг. – М., 1993; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – 479 с.

²⁹ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск: Сибирский хронограф. – 1993. – С. 228.

³⁰ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001. – С. 34.

³¹ Маслов Н.Н. Сталинское Политбюро в 30-е гг. // Исторический архив. – 1996. – № 2.

³² Коржихина Т. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы (20–30 -е годы). Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 146–163.

³³ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25–38.

³⁴ Там же. – С. 31–32.

³⁵ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика. – 1992. – 270 с.; Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е гг. – М., 1993; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010 – 479 с.

³⁶ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – С. 446.

³⁷ Там же – С. 460.

³⁸ Радзинский Э. Три царя: Александр II. Николай II. Сталин – М.: АСТ, АСТ Москва, 2008. – 1374 с.

³⁹ Дорофеев В. Сталинизм: народная монархия – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 399 с.

⁴⁰ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: ВАГРИУС, 2008. – С. 489.

⁴¹ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С. 13.

⁴² Советское прошлое: поиски понимания // Отечественная история. 2000. – № 4. – С. 91.

⁴³ Там же. С. 90–120.

⁴⁴ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие для вузов – М. Высшая школа, 1999. – 272 с.

⁴⁵ Советское прошлое: поиски понимания // Отечественная история. 2000. – № 4. – С. 101.

⁴⁶ Курицын В.М. История государства и права России. 1929–1940 гг. – М., 1998; История государственного управления в России. Учебник. Изд-ие 3-е. Под общ. ред. Р.Г. Пихои – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 400 с.; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности: Учебное пособие – М.: Издательская группа «Норма-Инфра М», 1998. – 256 с.

⁴⁷ История государственного управления в России. Учебник. Изд-ие 3-е. Под общ. ред. Р.Г. Пихои – М.: Изд-во РАГС, 2003. – С. 273.

⁴⁸ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности: Учебное пособие – М.: Издательская группа «Норма-Инфра М», 1998. – С. 36.

⁴⁹ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза: Эксмо, 2007. – 540 с.

⁵⁰ Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история, 1997. – № 5; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999. – 504 с.

⁵¹ Рассказов Л.П. ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917–1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук – СПб., 1994.

⁵² Тепляков А.Г. Машина террора. ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – М., 2008.

⁵³ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.

⁵⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

⁵⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров – М.: МФД, 2003. – С. 9.

⁵⁶ Там же. – С. 10.

⁵⁷ Там же. – С. 10.

⁵⁸ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281.

⁵⁹ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза: Эксмо, 2007. – 540 с.

⁶⁰ Мозохин О.Б. Право на репрессии... – М., 2006. – С. 20–22.

⁶¹ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // *Україна–Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції* / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф. Верстюк (відп. ред.), В.М. Бойко (відп. секр.), С.А. Лепявко, С.М. Плохій. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 183.

⁶² Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.

⁶³ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 262.

⁶⁴ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010.

⁶⁵ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 268.

⁶⁶ Там же. – С. 266; 270; 280.

⁶⁷ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // *Вопросы истории*. 1993. – № 7. – С. 29.

⁶⁸ Романовский Н. Лики сталинизма – М.: РАГС. 1995; Романовский Н.В. Люди Сталина: этюд к коллективному портрету // *Отечественная история*, 2000. – № 4. – С. 65–76.

⁶⁹ Там же. – С. 68.

⁷⁰ Аксенов Ю.С. Апогей сталинизма: послевоенная пирамида власти // *Вопросы истории КПСС*, 1990. – № 11.

⁷¹ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти (1945–1991) – М., 1998; Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – 715 с.

⁷² Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – С. 171.